

Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás

1. Írásomban egy korábbi munkámnak, a Helynevek nyelvi elemzésének a gondolatvilágához kívánok visszatérni. A két évtizeddel ezelőtt megjelent könyvben (HOFFMANN 1993) a helynevek nyelvi analíziséhez igyekeztem koherens, ám a lehetőségekhez képest minél komplexebb keretet létrehozni. Az ott kifejtett elméleti kérdésekhez én magam közvetlenül a későbbiekben csak ritkán kapcsolódtam, ám az általam képviselt szemléletmód némileg módosult hangsúlyokkal, egyes részleteket érintő finomításokkal az azóta megjelent írásaiban is jól kitapintható. Könyvem 2007-ben napvilágot látott 2. kiadása is lényegében változatlan szöveggel jelent meg, s csupán egy 1999-ben közreadott dolgozatomban tettem néhány módosító javaslatot e leírási keret egyes részleteinek összefüggéseire, illetőleg az alkalmazott terminológiára vonatkozóan (HOFFMANN 1999).

Most, két évtized elmúltával alapvetően két dolog késztetett arra, hogy ismét foglalkozzam a helynévelemzés legáltalánosabb kérdéseivel, s mindezt elsősorban saját korábbi munkámhoz kapcsolódóan tegyem meg: a Helynevek nyelvi elemzésében megmutatózó hiányok egyfajta pótlásának az igénye egyfelől, illetőleg a tudományterületen felbukkanó újabb fontos kezdeményezések integrálásának a lehetősége másfelől. E két évtizedre visszatekintve örömmel állapíthatom meg, hogy a Helynevek nyelvi elemzésében felvázolt szemléletmódot alkalmazva a helynevek vizsgálatában sokan értek el fontos, új tudományos eredményeket, amelyekkel magát az elemzési módszert is jelentősen árnyalták, gazdagították, és nem egy részterületen meghatározó módon továbbfejlesztették. Ezek közül az eredmények közül is kiemelek természetesen néhányat a továbbiakban, ám az idevágó munkák összegző, átfogó, illetve részletekbe menő áttekintésére és értékelésére ezen a helyen nem vállalkozhatom.¹ A felmerülő kérdé-

¹ Felsorolásképpen csupán néhány könyvnyi méretű munkára utalok az alábbiakban. A helynév-tipológiának a régi helyneveken való alkalmazhatóságát több területre vonatkozóan is bemutatta BÉNYEI–PETHŐ 1998 (Győr vm.), TÓTH 2001a (Abaúj és Bars vm.), PÓCZOS 2001 (Borsod és Bodrog vm.), RÁCZ 2007 (Bihar vm.), az idevágó vizsgálatok eredményeit külön kötetben is összegezte TÓTH 2001b és RÁCZ 2005. A módszer felhasználásával a korai ómagyar korvízveveket elemezte GYÓRFFY 2011a, a régi helyneveket RESZEGI 2011, a népnévvel alakult településneveket pedig RÁCZ 2011 tekintette át. A helynévképzés jelenségét BÉNYEI 2012 foglalta össze, a nyelvi érintkezések terén PÓCZOS 2010 egészítette ki a névelemzési modellt. BÖLCSKEI 2010 a magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulását elemezve használta fel az itt jelzett névtörténeti

sek közül — ahogyan azt írásom címe is sejteti — ezúttal a helynévizsgálatok nyelvelméleti összefüggéseit kívánom előtérbe állítani. Ezek a problémák nem kaptak részletes kifejtést az 1993-ban megjelent könyvemben, és azóta sem szerepeltek a kutatások előterében, s talán ez is magyarázza azt, hogy az ott leírtak elméleti-módszertani megítélésében olykor némi bizonytalanság is megmutatkozik.

2. Az alábbiakban azt igyekszem igazolni, hogy a névkutatásnak ezen a területén a meghatározó irányok a funkcionális nyelvészet körébe sorolhatók, s ebből következően a helynévkutatásnak a fejlődését is azok az irányzatok segíthetik elő leginkább, amelyek e tudományos elméletnek és módszernek a kereteiben felbukkannak, és termékenyen mutatkoznak. A funkcionális nyelvészetnek mint nyelvelméleti irányzatnak a közelmúltban LADÁNYI MÁRIA és TOLCSVAI NAGY GÁBOR nagyszerű összefoglalását adta (2008). Mivel írásomban nem a funkcionális nyelvészet általános kereteihez szólok hozzá, hanem ezeknek a magyar névkutatás egy irányzatában való jelenlétét szeretném igazolni és még határozottabbá tenni, ezért a funkcionális nyelvészlelet meghatározó jellemzőinek felvázolásában a továbbiakban egyedül LADÁNYI és TOLCSVAI NAGY fent idézett összegzésére támaszkodom.

A funkcionális szemléletű nyelvészetet — a strukturalista vagy formális nyelvészet mellett — a 20. század utolsó harmadától számítva a nyelvtudomány meghatározó nyelvelméleti modelljének tekinthetjük (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 18). A tágan értelmezett funkcionalizmust a lényegi egyezések mellett a sokféleség jellemezte, és jellemzi még fokozottabb mértékben napjaink nyelvtudományában is. Tudománytörténeti előzményeit a 19. századi újgrammatikus hagyományban lehet felfedezni, és szemléleti elemei felbukkannak a 20. század fontos nyelvészeti törekvéseiben is (i. m. 19–20).

A Helynevek nyelvi elemzésének és a vele kapcsolatban álló, sőt az ezek tudományos előzményének tekinthető kutatási területeknek a nyelvészleletét azért is gondolom feltétlenül tisztázandó kérdésnek, mert nem egyszer még a funkcionális onomasztikát művelő kutatók részéről is felvetődik e kutatási irányzatnak a strukturalizmushoz való kötődése (lásd pl. RESZEGI 2009c: 22). A strukturalista nyelvelmélettel való rokonítás gondolata abból származik elsősorban, hogy e névelemzési módszernek fontos szempontja a helynevek nyelvi szerkezetének, struktúrájának a bemutatása. De tekinthető-e ez önmagában nyelvelméleti szempontból strukturalista vonásnak? Semmiképpen sem, hiszen a funkcionális szemlélet „nem zárja ki, csak szélesebb összefüggések közé helyezi a nyelvi struktúrák vizsgálatát” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 22), mégpedig elsősorban olyan értelemben, hogy a nyelvi struktúrát az ember többi kognitív képességével szoros összefüggésben látatja.

szemléletet. Kortárs névanyagot elemzett e módszerrel BÍRÓ 2002 és BÍRÓ–KALCSÓ 2004, valamint egy speciális névfajtára vonatkozóan HÁRI 2010.

A Helynevek nyelvi elemzésében kifejtett interpretációs módszert az a körülmény is a strukturális analízis gyanújába keverheti, hogy névelméleti tekintetben deklaráltan és meghatározó módon támaszkodott a nemzetközi onomasztikában az 1970-es–80-as években megjelent ún. modellelméleteknek az eredményeire. Az elvont sémák, modellek alkalmazása a nyelvleírásban pedig elsősorban a strukturalisták által kedvelt módszertani eljárás. A helynevek modell-elmélete — amelynek a kidolgozásában RUDOLF ŠRÁMEK és EERO KIVINIEMI tett meghatározó kezdeményezéseket (főképpen ŠRÁMEK 1972–1973 és KIVINIEMI 1975) — valóban a névminták, a modellek, azaz az egyfajta értelemben vett névstruktúrák megragadására irányul elsősorban, ám anélkül, hogy a nevek rendszerét e felfogás képviselői autonóm rendszernek tekintenék olyan értelemben, hogy az független lenne magukon a neveken kívüli, illetve általánosabban véve a nyelven kívüli tényezőktől. Ilyen tekintetben azonban ezek az irányzatok távol állnak a strukturalizmus azon nyelvészeti felfogásától, amely a nyelvi struktúrát autonóm rendszerként mutatja be. Az onomasztikában használatos modellelméletek a nevek keletkezését és funkcionálását s ebből adódóan a történetét is a kommunikációval, az emberi tevékenységgel és a környezettel összefüggésben értelmezik és láttatják. ŠRÁMEK a fent idézett névrendszertani leírásában például a helynevek megnevezési alapjáról mint alapmodellekről beszél, amelyek felfogása szerint nem nyelvi jellegű kategóriák, hanem extralingvisztikus összefüggésekre vonatkoznak. Amikor pedig ugyancsak ő a helynévrendszerek „csodálatra méltó autonómiájáról” szól (1972–1973: 73), akkor ezen semmiképpen sem e rendszer autonóm létezését érti, hanem arra utal, hogy a névrendszerek egyes elemei között olykor meglehetősen erős belső kapcsolatok is kialakulhatnak.

3. A funkcionális nyelvészet a nyelvi jelek két fő összetevőjének, a tartalomnak és a formának az egységét vallja, ezzel együtt azonban a nyelv működésében alapvetőnek tekinti a jelentést, s ebből adódóan a nyelv leírásakor elsősorban a nyelvi elemek szemantikai összetevőjének az elemzéséből indul ki. Itt most nem tudunk még csak vázlatosan sem kitérni arra, hogy a tulajdonnév jelentését, illetve nem ritkán jelentésnélküliségét hogyan értelmezték az ókortól kezdődően az egyes tudományok a logikától kezdve a filozófián át a nyelvészetig. Azt mindenesetre azért megállapíthatjuk, hogy a névkutatók nagy része az utóbbi időkben a tulajdonneveket jelentéssel bíró nyelvi elemként értelmezte, noha ehhez azt is rögtön hozzáfűzhetjük, hogy az aktuálisan alkalmazott jelentésfelfogás igen sokféleképpen mutatkozik: olykor csak az etimológiai vagy éppen a denotatív jelentésre korlátozódik.

Manapság a szaktudomány a tulajdonneveket többnyire igen gazdag, sokrétű jelentéssel bíró nyelvi elemekként értelmezi (vö. például J. SOLTÉSZ 1979: 24–33, HAJDÚ 2003: 82–95, TOLCSVAI NAGY 2008, HOFFMANN 2010), s azt vallja, hogy ezzel is összefüggésben a helyneveknek és egyes más tulajdonnévfajtáknak a keletkezését nagyfokú szemantikai tudatosság jellemzi (HOFFMANN 1993: 43–

47). Ez a szemantikai tudatosság vagy másképpen motiváltság a nevet létrehozó ember nyelvi cselekvésének a jellemzője; a helynevekben megmutatkozó szemantikai jegyeket ugyanis nem közvetlenül maga az elnevezendő hely határozza meg, mint ahogyan azt egyes felfogások hangsúlyozták (vö. például LŐRINCZE 1947). A funkcionális nyelvfelfogás azt vallja, hogy „ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 31), ami a (hely)névadás szempontjából úgy értelmezhető, hogy e folyamat fontos tényezője az a körülmény, hogy a név fogalmi és szemantikai jellegében az elnevezést létrehozó egyén kognitív befolyása érvényesül.

A funkcionális értelmezése szerint a nyelvi jelek formája és az általuk kifejezett funkciók közötti kapcsolat „eredendően motivált” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 22). Köztudott, hogy az újabb kori névkutatás kezdetben főképpen etimológiai irányultságú vizsgálatokat végzett, ezt egyébként a modern onomasztika is fontos feladatának tekinti. Az etimológia elsősorban a névadás szemantikai alapját, motivációját keresi: így volt ez már a 19. században is, amikor a magyar névkutatók a hely- és személynevek eredetének megfejtésével próbálták a magyarság történetének más forrásokból kevésbé megismerhető részleteit megvilágítani. A nevek eredetének szemantikai magyarázata során kezdetben a nevek alakját érintő kérdések igen gyakran el is sikkadtak. Ezt a mondhatni „funkcionális egyoldalúságot” kívánta helyrebillenteni MELICH JÁNOS a tulajdonnévi etimológia alaki követelményeinek kimunkálásával (lásd különösen 1925–1929), ám a szemantikai értelmezés, a motivációkutatás a név magyarázatának nála is fontos összetevője maradt. Ezeket a jegyeket tárta fel a nevekben KNEZSA ISTVÁN is, aki tipológiájában a nevek szemantikai tartalmát tette meg a rendszerezés alapjául (lásd főképpen 1938 és 1943). LŐRINCZE LAJOSnál pedig mindez markáns lélektani háttérrel is kapott, miközben ő mindenekelőtt — mai fogalmakkal élve — a helynévadás kognitív háttérét igyekezett feltárni (1947). A tudománytörténeti példák sorát folytathatnánk továbbiakkal is, de talán a fentiekből is világosan leszűrhető az a megállapítás, hogy a nevek formai és szemantikai összetevőjének elemzésében a magyar (hely)névkutatás fő vonulatát, a nevek eredetmagyarázatát egész története során egyfajta szélesebb értelemben vett funkcionális szemléletnek a tipológiai érdeklődés is ugyanúgy közvetlen következménye, mint ahogyan ez jellemző a modern funkcionista irányzatokra is abból adódóan, hogy ezek „fontos összefüggésnek tartják a nyelvi kifejezés kognitív és formai felépítése kognitív megfeleltetését”, ami leginkább tipológiai keretben valósítható meg, mivel „a motivált forma–funkció kapcsolatok tipológiailag jelölhetők ki” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 22). A különböző helynév-tipológiák többé-kevésbé következetesen ezt az egyes nevekben megmutatkozó tartalom–forma viszonyt mutatják be mint olyat, amely az egész hely-

névállományra vonatkozóan is meghatározó jellemzését tudja adni a névanyag-nak. A Helynevek nyelvi elemzése névelemzési modelljében az analízis egyfelől a nevek funkcionális-szemantikai tartalmának a bemutatására irányul — s ebben „nem nyelvi osztályok, hanem az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái” adják az elemzés alapfogalmait (HOFFMANN 1993: 44) —, másfelől pedig a nevek lexikális-morfológiai formájának, felépítésének feltárása a cél. Ennek alapján a modell felhasználói, értékelői az elemzési keretet többszintű tipológiának szokták nevezni (lásd pl. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 77–78), ez a megfogalmazás azonban egyfajta hierarchizált rendszerszemléletet sugall, ami kevésbé felel meg a funkcionális nyelvszemlélet hálózatalvú felfogásának, ezért én szerencsésebbnek gondolom az efféle rendszerezéseket inkább t ö b b s z e m p o n t ú tipológiának minősíteni.

A névkutatást, de szélesebb, illetve általánosabb értelemben a nyelvtörténet-írást is gyakran éri az a vád, hogy nem eléggé „elméletérzékeny” tudományterületek, mivel túlzottan vagy egyesek szerint csakis a nyelvi adatokra összpontosítják figyelmüket. Adat és elmélet, empiria és teória azonban természetesen nincsenek egymást kizáró viszonyban, a funkcionális nyelvszemlélet ezek rugalmas kölcsönviszonyát vallja, a nyelv leírásában pedig e két tényező egyensúlyára törekszik (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 23). A névkutatásra vonatkozó fenti megállapítás akkor lehetne legfeljebb érvényes, ha az elméletalkotást egyetlen módszertani eljárásra, a dedukcióra szűkítenénk le, ami persze indokolatlan és téves korlátozás lenne. Az adat és elmélet viszonyában a funkcionális nyelvszemlélet „az empirikus adatok általánosításával, induktív módon jut el érvényes tipológiai általánosításokig, amelyekhez nemcsak nyelvi, hanem [...] nyelven kívüli [...] magyarázatokat keres” (i. m. 27). Úgy gondolom, bizonyítani sem kell azt, hogy a magyar névkutatás minden fontos irányzata megfelel ennek a módszertani alapelvnek, legfeljebb az lehet kérdéses, hogy az általánosításokig vezető aktuális lépések mennyire relevánsak és adekvátak. Erre vonatkozóan azonban nem tudunk semmiféle eleve adott algoritmust alkalmazni, mivel ezeknek a lépéseknek a keresése, meghatározása jelenti valójában magát a tudományos kutatást, tudománytörténeti vonatkozásban pedig az adott tudományterület fejlődését.

Alapvető követelmény a funkcionális nyelvleírás számára, hogy az általánosítás alapjául szolgáló adatok „a tényleges nyelvhasználatból kell, hogy származzanak” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 23). A magyar névkutatás mindenkor fontos feladatának tekintette a csakis a nyelvhasználatban megragadható tulajdonnévi adatok összegyűjtését és különféle adattárakba rendezését. E komoly szakmai felkészültséget igénylő munkát a tudományos tevékenység szerves részének kell tartanunk még akkor is, ha az ilyen jellegű feladatokat más irányzatok képviselői nem ritkán indokolatlanul ki is zárják az alapkutatások köréből. Újabban ígéretes törekvések mutatkoznak olyan módszertani eljárások kidolgo-

zására is, amelyek segítségével a történeti forrásokban ránk maradt névadatok korabeli valós nyelvhasználati értéke is meghatározható.

A modern helynévkutatás abban a tekintetben is megfelel a funkcionális nyelvszemlélet követelményeinek, hogy a névrendszer egyes példányaira mint nyelvi minták, modellek megvalósulásaira tekint. A funkcionális nyelvszemlélet szerint a nyelv rendszer jellegét elsősorban sémák rendszere adja, amelyek mintaként szolgálnak a nyelvi kifejezések létrehozásakor (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 26). A nyelvhasználó az általa ismert nyelvi elemekből, szerkezetekből — vizsgált esetünkben a nyelvi készletében meglévő helynevekből — olyan nyelvi sémákat von el, amelyek alapján aztán ezek mintájára új helyneveket képes alkotni, illetve általa nem ismert nyelvi elemeket tud helynévként felismerni. E sémák vagy modellek tehát a funkcionális helynévkutatás számára elsősorban nem a nyelvreírás kategóriái, hanem a nyelvhasználók mentális-nyelvi rendszerének a szerves részei, amelyeknek meghatározó szerepük van a helynevek használatában, s éppen ebből következően kell helyet biztosítani számukra a nevek leírásában is.

Amint azt a fentiekben láttuk, ezek a sémák megragadhatók mind szemantikai, mind pedig morfoszintaktikai összefüggésben, de léteznek ilyen sémák fonotaktikai, szociolingvisztikai stb. téren is. Amikor tehát a helynév-tipológia ezeket a névmintákat/névmodelleket kívánja megragadni, akkor nem tesz mást, mint a nyelvhasználók kognitív-nyelvi képességeinek ezen kategóriáit igyekszik explicit formában megjeleníteni. A névminták a nyelvhasználatban, illetve a névrendszer egészében eltérő gyakorisággal vannak jelen, aminek nagy szerepe van a nevek változásában is.

A fentiekben a funkcionális nyelvszemlélet néhány lényegi, meghatározó jegyének a (hely)névtani kutatásokban, különösképpen az ún. helynév-tipológiai vizsgálatokban való jelenlétét igyekeztem kimutatni. E közelítésmód eredményessége a nevek vizsgálatában azt jelzi, hogy az onomasztika elméleti keretként a funkcionális nyelvelmélet jelölhető ki.

A névkutatók közül jó néhányan úgy vélik, hogy az általuk művelt tudományterület nem helyezhető el a nyelvtudományon belül, mivel műveléséhez más tudományágak (például a történettudomány, pszichológia, antropológia stb.) alapos ismeretére, sőt együttműködésére is szükség van. A névtan interdiszciplináris jellegét aligha vitathatjuk, ám a nevek funkcionális nyelvészeti keretben való tárgyalása éppen ezt a kutatási igényt segíti elő azzal, hogy a szűkebb értelemben vett nyelvi jellegzetességek e nyelvszemlélet felfogásában egy szélesebb, kognitív, szociokulturális horizonton jelennek meg, abból az alapállásból kiindulva, hogy „egyetemes jellege ellenére is a nyelv egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálódik és örökítődik tovább a szocializációban” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 25).

Ennek a komplexitásnak a helynévkutatásban való megvalósulását, illetve a megvalósíthatóságát, az előremutató lehetőségeit a továbbiakban három, egymással szorosan összefüggő területen kívánom bemutatni: a névhasználók világában, a helyek világában és a nevek világában.

4. A korábbiakban alig esett figyelem arra, hogy az egyén hogyan sajátítja el, hogyan veszi birtokba, illetve miképpen használja a helyneveket.² Ennek vizsgálatában a funkcionális nyelvészetnek abból a tételéből indulhatunk ki, amely szerint „a nyelvi tudás szerzett tudás, a megismerés révén és folyamán szerzett tudás” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 28). A helynevekre vonatkozó ismereteket és magukat a neveket az egyén a közvetlen környezetében, a más nyelvhasználókkal folytatott kommunikáció során sajátítja el. Feltehető, hogy egyes lazábban-szorosabban összetartozó nyelvi, illetve névhasználó közösségek tagjai a közvetlen környezetükre vonatkozóan nagyjából azonos vagy legalábbis nagy mértékben hasonló helynévismerettel — és emögött persze az ezt meghatározó hasonló helyismerettel — rendelkeznek. Az egyén azonban nemcsak a neveket tanulja meg ebben a közegben, hanem a világot is általa ismeri meg, s ebből adódóan e közösségnek a gondolkodásmódja, viselkedése, kommunikációja hatással van a kiépülő kognitív rendszerére is. Ez a környezet tehát az egyén tudásának s benne értelemszerűen a névtudásának is a szociokulturális feltételeit jelenti.

A névhasználat szempontjából ezeket a kisebb-nagyobb csoportokat *n é v - k ö z ö s s é g e k n e k* nevezzük. Az egyén élete során számos névközösséghez tartozhat, amelyek a névtudását folyamatosan bővítik, módosítják; s a kapcsolat persze a másik irányban is működik: minden egyes névhasználó maga is hatással van a környezetére, az őt körülvevő névközösségre is. A magyar nyelvű névközösség ezen névközösségeknek a lazább-szorosabb kapcsolatokat felmutató hálózatoként értelmezhető.

A névközösség fogalma viszonylag újnak számít az onomasztikában, kidolgozása, részletes leírása, jellemzése empirikus vizsgálatokra alapozva a szocio-onomasztikai kutatások központi feladata lehet a közeljövőben. Ezen a téren ígéretesnek mutatkozik a GYÖRFFY ERZSÉBET által felvázolt kutatási program (2013), amelynek első részeredményei már napvilágot is láttak (2009, 2011b, 2012).

A névtudásban vagy másképpen névkompetenciában — ugyanúgy, ahogyan a nyelvi tudásban általában is (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 30–31) — nagy szerepe van a használati gyakoriságnak. A gyakoriság nemcsak az egyes névpéldányok, hanem a névmodellek, sémák gyakoriságát is jelenti, s a névközösség szempontjából ez a konvencionáltság, az elfogadottság mértékét adja

² Meglepőnek találom, hogy — ismereteim szerint — a gyermeknyelvi kutatások sem fordítottak különösebb figyelmet a tulajdonnév-használat kérdéseire. Az ilyen jellegű módszeresen elvégzett vizsgálatoknak névtudományi szempontból is jól használható eredményei várhatók.

meg. A gyakoriság mértékének a változása pedig a névrendszer módosulásának, változásának az irányait, tendenciáit jelöli ki.

Ezeknek az összefüggéseknek a hangsúlyozása is arra utal egyébként, hogy a funkcionális névkutatás — ahogyan azt már a korábbiakban is érintettük — az állapot és a változás, a szinkronia és a diakronia fogalmát nem elkülönítve, hanem egymással szoros, dinamikus kapcsolatban értelmezi. Ennek a szemléletnek mintaszerű megvalósulása látható a helynév-tipológia terén TÓTH VALÉRIÁNAK a Településnevek változástipológiája című munkájában (2008), amelyben a szerző az egyes névszerkezeti típusok közötti mozgásokat, kölcsönhatásokat mutatja be és elemzi mélyrehatóan.

5. A névhasználat szempontjai és az ezzel összefüggő ismeretek az onomasztikának szinte minden területével kapcsolatban vannak, közöttük azokkal is, amelyeket a továbbiakban kívánok érinteni. Az alább kifejtendő kérdéskörben azonban maguk az elnevezendő, a neveket viselő helyek állnak figyelmem középpontjában.

Az ember lokális környezete a nyelv szempontjából nem tekinthető olyan tőle függetlenül létező objektív valóságnak, amelynek a jellegzetességei egyszerűen csak visszatükröződnek az egyén nyelvhasználatában. A helyekre vonatkozó fogalmaink — éppúgy, mint a világ bármely más részletére vonatkozó ismereteink esetében is — a világgal való kölcsönhatás során jönnek létre, illetve változnak folyamatosan. A világról való ismereteit az egyén a tapasztalatai alapján konstruálja meg, s a nyelvi elemek fogalmi alapú jelentésébe sűríti az absztrakció, a sematizáció és a kategorizáció műveletei révén (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 25, 31). A fogalomalkotás és a nyelvi elemek jelentésének az ilyen értelmű kidolgozása azonban nem csupán az egyén kognitív teljesítménye, hanem azé a közösségé is, amelyben az egyén szocializálódik (i. m. 26).

A lokális környezet fogalmi-nyelvi leképezésének elemzésére az ún. *mentális térkép* nyújt megfelelő vizsgálati keretet. A mentális térkép fogalma a kognitív pszichológiából került át a nyelvleírás területére. A helynévrendszerek elemzésében való felhasználhatóságát az utóbbi időben többen is bemutatták (lásd például RESZEGI 2009a, 2009b, 2009c, 2012a, 2012b, GYÖRFFY 2009, HEINRICH 2000, HOCHBAUER 2008). A mentális vagy kognitív térkép tartalmazza az egyén által ismert helynevek, illetve tágabban a helyre, térre vonatkozó kifejezések hálózatát, és magában foglalja az ezzel kapcsolatos világismeretünk összességét is, azaz egészében véve „az ember térbeli, földrajzi és környezeti tudását fejezi ki” (GYÖRFFY 2009: 108), benne az ilyen természetű nyelvi tudással is. Az egyes helynevek vizsgálata ebben a környezetben mint egyfajta „támogató mátrixban” (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 26) más, hasonló szerepű nyelvi elemekkel való összevetésben lehet a legteljesebb.

Az egyén mentális térképe tanulási folyamat, a világról való ismeretszerzés során alakul ki és módosul folyamatosan. A helynevek megismerésekor és hasz-

nálatakor éppúgy, mint ahogyan az új helynevek megalkotásának a pillanatában is ez a mentális térkép szolgál keretül a névhasználó-névadó számára. Ebben a közegben zajlik le az egyénben a különböző lokális entitások, térbeli egységek fogalmi megkonstruálása, konceptualizációja is, szoros kölcsönhatásban a névközösség más tagjainak ilyen irányú tevékenységével.

Az egyén a különböző helyeket a dolgok, entitások körébe sorolja, mivel azt tapasztalja, hogy a helyek ugyanúgy, mint más fizikai tárgyak „térben körülhatároltak, kiterjedésük fölismerhető, ezáltal elkülönülnek más tárgyaktól” (TOLCSVAI NAGY 2008: 31). Ezeknek az entitásoknak, lokális tárgyaknak a konceptualizációja az egyes névközösségekben különböző is lehet. RESZEGI KATALIN mutatott rá arra, hogy például bizonyos névhasználói csoportokban „igen gyakran nem tesznek különbséget kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében” (2009c: 34). Mivel az egyén és a közösség nyelvhasználata nem választható el egymástól, föltehető, hogy az egyéni mentális térképek mellett létezik egyfajta közösségi kognitív térkép is, amelyen GYÖRFFY ERZSÉBET szerint „nem valamiféle virtuálisan, az egyedek fölött létező hálózatot kell érteni, hanem leginkább azt, hogy egy névközösségen belül az egyéni mentális térképeket közel hasonló mintázatúnak kell elképzelnünk” (2009: 108).

A mentális térkép — amint arról fentebb már szó volt — nemcsak a térbeli entitások fogalmi megkonstruálásának a színtere, hanem egyúttal az ezek nyelvi kifejezését, megformálását meghatározó keret is. E sokféle, változatos nyelvi elemet tartalmazó készletnek az egyetlen közös vonása az, hogy a beszélők a térbeli egységeket, a helyeket mindig főnévi jellegű kifejezésekkel nevezik meg, ami azt jelzi, hogy a világ ezen részleteit dolgoknak, tárgyi entitásoknak tekintik.

Az egyén mentális térképére az újabb és újabb megnevezések jórészt tanulás útján kerülnek rá, de adott esetben bárki maga is alkothat (akár tudatosan, akár a folyamat tudatosítása nélkül is) új helyneveket. Ezen a mentális térképen az új megnevezések egyedi példányként többnyire úgy jelennek meg, hogy eltérnek az ott meglévő nevek egyedi példányaitól, mivel így szolgálhatják legcélszerűbben a helyek egyedi elkülönítését (vö. GYÖRFFY 2009: 108–109). Ha pedig nyelvi formájukban egyeznek a mentális térképen már meglévő megnevezésekkel, akkor bizonyos szabályok kiküszöbölik az azonosítási zavart: egyfajta „közelségi szabály” működik például olyankor, amikor egy *Sáros-patak* típusú név egyszerre jelöl valamely folyóvizet és a mellette fekvő települést is; azt pedig valamiféle „távolsági szabály” teszi lehetővé, hogy a kontinensnyi területet jelölő *Szibéria* neve egy falu eldugott, félreeső zugát is azonosíthassa.

Amint azt a korábbiakban láttuk, az egyedi névpéldányok mintákat, sémákat is megtestesítenek, s ilyen mivoltukban a mentális térképen a többi névhez képest éppen nem különbözőségükben, hanem hasonlóságukban, lényegi, struktúrájukat érintő egyezéseikben tűnnek föl. Ezek a névminták vagy névmodellek ennek megfelelően ugyancsak részei az egyén mentális térképének. Az egyes

névközösségek névhasználóinak mentális térképei így nemcsak a nevek egyediségében, hanem a névminták rendszerének, gyakoriságának tekintetében is feltétlenül összefüggést mutatnak.

6. A továbbiakban a névhasználat működését, a névismeret (ki)alakulását a nevek világában a *n e v e k r e n d s z e r é r e* összpontosítva vizsgálom meg.

Abból a korábban már érintett megállapításból indulhatunk ki, hogy az egyén mentális térképére folyamatosan kerülnek fel újabb és újabb helynevek annak megfelelően, ahogyan a környezetét, a világot térben, lokális értelemben megismeri. Egy-egy számára új formájú nyelvi elem helynévi jellege akkor válik felismerhetővé s maga a nyelvi elem érthetővé, amikor a valóságvonatkozását, azaz a referenciáját is megismeri, vagy úgy is fogalmazhatnánk: amikor a kérdéses elemet elhelyezi a saját mentális térképén. Ez a „névtanulás” többnyire nem direkt módon történik, például deiktikus azonosítással: „Ez itt a Nagyerdő.” vagy definiálással: „A Nagyerdő Debrecen északi városrésze.” — noha ilyen jellegű ismeretszerzésre is akad bőven példa —, hanem főképpen a kommunikatív folyamatba ágyazottan, azaz elsősorban indirekt, nem kitüntetett módon találkozzunk a helynevekkel, azokkal is, amelyek számunkra újaknak számítanak.

Ha azt halljuk valakitől, hogy (a) „Tegnap átutaztam Pápakovácsin és Kupon.” vagy (b) „Kimegyek kaszálni a Vajda-rétre.”, először többnyire csak az lesz érthető a kontextusból kikövetkeztethetően, hogy (a) ’településről lehet szó, mert azon szokás átutazni’, illetve (b) ’kaszálot, füves helyet jelölhet a kérdéses kifejezés’. De már az első alkalommal is többlettudást szerezhethetünk ehhez az általános információhoz képest, ha tudjuk, hogy (a) ki utazott és merrefelé járt, s valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy az említett két település Pápa vidékén lehet, talán egymás közelében. A (b) esetben pedig arra gondolhatunk, hogy a rét valószínűleg annak a településnek a határában van, ahol az adott szöveg elhangzott. Ha rákérdezzük a számunkra ismeretlen nyelvi elemekre, további információkkal gyarapodhat a rájuk vonatkozó tudásunk, másképpen fogalmazva: kidolgozottabbá válik a nevek jelentése. E folyamat eredményeképpen az általunk jól ismert entitásokat jelölő tulajdonnevek jelentése az egyedi azonosítás mellett enciklopédikus gazdagságú tartalmat is magában foglal (ehhez lásd TOLCSVAI NAGY 2008: 30).

A fenti példákból kitűnik, hogy a tulajdonnévi jelentés legkevésbé kidolgozott változatában csupán az általa jelölt entitás típusát, osztályát (a helynevek esetében a hely fajtáját; vö. HOFFMANN 1993: 33–41) tartalmazza. Ez azzal magyarázható, hogy a tulajdonnévi jelentés — a közszók jelentéséhez hasonlóan — konceptuális alapú, és a nevek jelentésszerkezete „a dologmegnevezésekhez hasonlóan absztrahált és sematizált tulajdonságokon alapul” (TOLCSVAI NAGY i. h.).³

³ A tulajdonnevek jelentésének ez a fajta felfogása régóta jelen van a szakirodalomban: BALÁZS JÁNOS a nevek jelentését egyed- és osztályjelölő szerepük együttesével jellemezte (1963),

A nevek fogalmi jelentése a kommunikáció, illetve a megismerés folyamatában azzal együtt szilárdul meg, ahogyan az enciklopédikus jelentésük is folyamatosan gyarapodik, gazdagodik. Az egyes helynevek jelentése ebből adódóan a különböző névhasználók számára — valóságismeretüktől függően — eltérő részletettségű: lehet teljesen sematikus néhány általános jelentésjeggyel ('egy település valahol a magyar nyelvterületen'), és lehet aprólékosan kidolgozott az enciklopédikus tartalom gazdag jelentésanyagával (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 39).

A funkcionális nyelvelméletnek fontos részelmélete az ún. *prototípus-elemélet*, amely alapján a nyelvészeti irányzat a nyelvi kategóriákat szemléli. „A prototípuselv szerint a példányok kategóriába sorolása tulajdonságok alapján történik, a tulajdonságok a családi hasonlóság szerint nyalábokba rendeződnek, a besorolás fokozat kérdése (vannak központi és »kevésbé jó« példányok), és a kategóriák határai nem élesek” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 27).

A prototípuselméletet RESZEGI KATALIN több tanulmányában is arra használta fel, hogy segítségével újraértelmezze az onomasztika egyes régóta vitatott tételeit, folyamatosan napirenden lévő problémáit. A tulajdonnévi kategória körülhatárolása, az ide sorolható elemek elválasztása a közsói kifejezésektől a névtan egyik régi, megoldatlan kérdése. A prototípuselmélettel azonban jól magyarázhatónak tűnik ez a különbség, RESZEGI a helynevek és a helyet jelölő közsói kifejezések közötti elmosódó, átmeneti sávban látja kijelölhetőnek például a földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevek csoportját (2009b).

Az élőnyelvi helynévgyűjtéssel foglalkozó szakemberek jól tudják, hogy ez az átmenetiség, azaz a gyakorlatban a tulajdonnévi státus meghatározásának a kérdése a gyűjtés során felmerülő kifejezéseknek meglehetősen széles körét érinti. Empirikus tapasztalataink nem igazolják viszont RESZEGINEK azt a következtetést — amely egyébként magának a prototípuselméletnek a probléma megítélésében való alkalmazhatóságát is megkérdőjelezné —, mely szerint „érdemes elgondolkodni azon, hogy a pusztai földrajzi köznévi megjelölések kapcsán egyáltalán van-e relevanciája a tulajdonnévi vagy közsói státuszra vonatkozó döntésnek” (2009b: 39). Természetesen van, hiszen aligha lehet kérdéses, hogy az a folyó, amelynek vize Ady szülőfalujától az Óceánig jut el, tulajdonnévként viseli az *Ér* megnevezést. De névként értékelendő a Pápa melletti Tapolcafő északi és déli határán folyó *Séd*, illetve *Ér* is — noha mindkét nyelvi elem közsóként is szerepel a helybeliek nyelvhasználatában —, mert e megnevezések egymással vagy más hasonló jelentésű földrajzi köznévvvel soha nem cserélhetők fel. Az

J. SOLTÉSZ KATALIN pedig a tulajdonnév komplex jelentésszerkezetéről szólt, benne olyan összetevőkkel, mint a denotatív, a konnotatív és az etimológiai jelentés (1979: 24–33). Ezek és más, itt nem idézett előremutató, de a maguk korában mozaikszerűen kifejtett gondolatok a funkcionális nyelvészet keretében helyezve új összefüggésrendszerbe kerülnek, és ezáltal új megvilágítást nyernek.

eredendően helyfajtákat jelölő szavaknak is lehet tehát prototipikusan tulajdonnévi, illetve közsői értékük, de előfordulnak a nyelvhasználatban köztes, egyik pólushoz sem sorolható példányok is.

A földrajzi köznévvvel azonos alakú helyneveket vizsgálva RESZEGI KATALIN a helynevek keletkezésére vonatkozó fontos megállapítást is tett. Az ilyen nevek kialakulása ugyanis kevésbé magyarázható a névminták követésével, s ezzel együtt a névadás tudatossága is megkérdőjelezhető, vagyis „mindenképpen számolnunk kell a közsői előzmény fokozatos toponimizálódásának a lehetőségével is” (2009b: 37). RESZEGI valóban jogosan figyelmeztet arra, hogy a modell-elméletek — köztük a Helynevek nyelvi elemzésének nyelvfelfogása is — olykor túlhangsúlyozzák vagy egyenesen abszolutizálják a névadás tudatos jellegét s ennek során a névmodellek hatását. Érvelése alapján a nevek keletkezése ebben a tekintetben a tudatos névalkotás és az e nélkül végbemenő onimizáció pólusai, prototipikus névalkotási módjai közötti széles átmeneti sávban vázolható fel. S ebből adódik az a fent jellemzett állapot is, miszerint a nyelvi elemek az egyik, közsői pólustól a másik, tulajdonnévi pólus felé közeledve valahol köztes helyzetben is lehetnek, mindegyik prototipikus kategória elemeitől valamelyest eltérő jegyekkel.

A nevek megismerése nemcsak azt jelenti, hogy egy nyelvi formához hozzárendeljük a tartalmat, azaz megismerjük a jel jelentését, hanem azt is, hogy a nevet mint nyelvi formát is megismerjük, elemezzük ennek során. E megállapításnak elsőre ellentmondani látszik a funkcionális nyelvészet azon felfogása, amely szerint a tulajdonnév olyan nyelvi egység, amelyet „a beszélő vagy hallgató előre csomagolt, elemző feldolgozást nem kívánó szerkezetként kezel” (TOLCSVAI NAGY 2008: 32). A nyelvi egység (unit) olyan kifejezés, amelynek a belső morfológiai, szintaktikai és szemantikai tulajdonságait nem szükséges elemeznünk ahhoz, hogy szövegbe helyezve használjuk, illetve hogy megértsük (vö. i. m. 37). A nyelvi egység ezt az egészszleges jellegét begyakorlottsága, konvencionálizáltsága révén nyeri el.

Arra, hogy az előre csomagoltság elve a tulajdonnevek esetében sem abszolutizálható, RESZEGI KATALIN a nyelvbottlás-jelenségekkel kapcsolatban mutatott rá: ha valaki a *Széles* családnév helyett véletlenül *Keskeny*-t mond, azt éppen a név elemző feldolgozása (jelen esetben a közsői tartalmának az azonosítása) következtében teszi (2009a: 12). Az elemző feldolgozás meglétét TOLCSVAI NAGY is hangsúlyozza kiemelve ezzel összefüggésben bizonyos névtípusokat: „Az elsődleges, főnévi szerepű, egység szerinti feldolgozáshoz hozzájárulhat másodlagosként az elemző feldolgozás, főképp az ismeretlen, összetett nevek vagy a típusjelölést tartalmazó nevek esetén” (2008: 32).

Az a viszonyulás, hogy a névhasználó a név nyelvi összetevőire, belső szerkezetére is elemző figyelmet fordít, valóban különösen jellemző a számára addig ismeretlen helynevekkel való találkozásakor, azaz az új nevek megismerésekor.

Ez az elemző attitűd azonban a későbbiekben, a név jelöltjének alaposabb megismerése és ezzel együtt a név jelentésének részletező kidolgozása során is megjelenhet vagy fölerősödhet. Ennek a tevékenységnek a háttérében az áll, hogy a névhasználónak a nevekről való tapasztalatai azt mutatják, vannak köztük olyanok, amelyek teljesen transzparensnek — azaz összetevőinek közszoói azonosíthatósága, sőt gyakran az ezekben kifejeződő tartalomnak a jelölt helyvel való megfeleltethetősége, összekapcsolhatósága biztosítva van —, mások viszont önkényes, véletlenszerűnek tűnő hangorként jelennek meg csupán. A beszélők ezen tapasztalataik alapján a szemantikai transzparencia tekintetében prototipikusnak tarthatják egyfelől a *Kerek-domb* ('kerek alakú kiemelkedés'), másfelől pedig a *Debrecen* ('egy város neve') típusú neveket is, s e két pólus között ebből a szempontból is az átmenetek széles skálája húzódik a névhasználók mentális térképén is.

A névhasználó kognitív tevékenységét a név belső nyelvi szerkezetének elemzése során komplexitás és szimultaneitás jellemzi, algoritmikus szabályosságot aligha lehetne e folyamatban fölfedezni, s legfeljebb csak a tudományos elemzés szempontjából választhatók szét az egyes részfolyamatai, összetevői.

A transzparens, azonosítható közszoókat tartalmazó helynevek kognitív feldolgozása során a megfelelő közszoói szerkezetekkel való egybeesés olykor akár zavart is okozhat a megértésben, ám ilyenkor gyakran grammatikai eszközök segítenek a nyelvhasználót a kérdéses kifejezés nyelvi értékének a megítélésében. Ha azt hallja, hogy „Átutaztam egy/az új városon.”, illetve „Átutaztam Újvároson.”, a szöveg grammatikai megformálásából válik számára világossá az utóbbi mondatban szereplő kifejezés tulajdonnévi értéke. Az olyan mondatokban pedig, mint „Átutaztam Feketeerdőn.”, a grammatikai szerkesztésmód (a névelő hiánya) azt is jelzi a hallgató számára, hogy a szövegben településnévről van szó, nem pedig erdő vagy hegység nevééről (ilyen helyfajta néveként ismerheti is akár az adott nyelvi formát).

Az ilyen típusú nevek kognitív feldolgozása többnyire úgy történik, hogy elsőként a név jelöltjének fogalmi jellegét, kategóriáját, azaz a helyfajtaját igyekezünk tisztázni, s a névben kifejeződő lexikális tartalmat az így megismert fogalmi jelentéshez viszonyítjuk: a fenti esetben megállapítjuk például, hogy 'Feketeerdő' egy település neve, bár az *erdő* szó szerepel benne'. Ez az ellentmondás azonban könnyen feloldhatóvá válik, mivel a kognitív térképünkön szerepelnek e tekintetben hasonló sémájú nevek: tudjuk például, hogy *Sárospatak* is egy településnek, nem pedig (vagy nem csak) egy folyóvíznek a neve.

A nevekkel kapcsolatos tudásunk azonban arra is kiterjed, hogy tudjuk, a helyek, amelyek megnevezései közszoóként is azonosítható elemeket tartalmaznak, nem véletlenül kapták azt a nevet, amit viselnek. S mivel a névrendszerről való tudásunk sok olyan nevet is tartalmaz, amelynek a motivációját is ismerjük, ezek alapján az újonnan megismert nevek jelentéséhez — vagy éppen a már ismert

nevek jelentésének kidolgozása során — is megkíséreljük a motivációs magyarázatot megadni: a fenti szöveg alapján például arra következtethetünk, hogy 'bizonyára olyan településről van szó, amely egy fekete/sötét erdő közepén/mellett fekszik'. Ez a motivációteremtés természetesen akkor is megtörténhet, ha a fenténél szokásosabb sémát képviselő név kognitív feldolgozását végezzük el. A „Kimegyek a Fekete-erdőre fát gyűjteni.” kontextusban szereplő helynevet az azt először halló egyén úgy értelmezheti, hogy 'valóban erdőt jelenthet, amely bizonyára nagyon fekete/sötét a sűrűn növő fáktól'.

Az, hogy a név belső nyelvi szerkezetének kognitív feldolgozása milyen formában történik meg, vagy hogy megtörténik-e egyáltalán, nagyon sok körülménytől függ. Szerepet játszik ebben maga a beszédhelyzet, az abban éppen elvárható cselekvésformák jellege, az egyén érdeklődési köre, ismeretei, nyelvi érzékenysége stb. Az élőnyelvi helynévgyűjtés tapasztalataiból jól tudjuk, hogy a névközösség egyes tagjainak határozott tudása van az általa használt helynevek szemantikai motivációjáról is.⁴ A „Miért hívják így a kérdéses helyet?” típusú kérdésekre gyakran kapunk határozott válaszokat, a számukra lexikális-szemantikai szempontból nem transzparens nevekről viszont többnyire azt mondják, hogy „Annak egyszerűen csak az a neve.”.

Ezekből a névgyűjtési helyzetekből bőséges ismereteink lehetnek a névhasználóknak a nevekhez való kognitív viszonyulásáról. Aligha van még egy olyan nyelvi jelfajta, amelynek a kognitív reprezentációja az empirikus vizsgálatok során olyan mértékben kerülne a figyelem középpontjába, mint éppen a helynevek: más nyelvi adatok felvételekor ugyanis sokkal kevésbé szokás információkat gyűjteni azok belső nyelvi felépítéséről, nyelvi motivációjáról stb., illetve a nyelvhasználóknak az ezekhez való szubjektív viszonyulásáról. A helynévgyűjtések során annak is a tanúi lehetünk, hogy az egyes névközösségekben vannak olyan névhasználók is, akiknek helynevekben különösen gazdag a mentális térképe, nagyon sok szemantikailag kidolgozott névvel: a finn szakirodalomban őket találóan névmestereknek nevezik.

Az egyén azzal, hogy a neveket kognitív feldolgozás során sajátítja el, valójában minden új név megismerésekor, illetve a nevek jelentésének egyre részletesebb kidolgozása során újra is alkotja azokat, mivel a saját mentális térképének az elemeként maga konstruálja meg őket. E műveletsor eredménye jórészt megegyezhet a névközösség más tagjainak mentális térképén meglévő névegyedekkel, de kisebb-nagyobb mértékben el is térhet azoktól. Éppen ezek az egyéni eltérések, különbségek jelentik maguknak a neveknek a változását is, s mivel az egyes nevek névmintákat is képviselnek, ez egyúttal — hosszabb távon — kihat

⁴ E sokrétű tapasztalatok ellenére is megszívlelendő azonban RESZEGI KATALIN azon megjegyzése, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy „a tulajdonneveknek a mentális reprezentációjáról is csupán feltevéseket tudunk megfogalmazni a megfigyelhető névhasználati szokások alapján” (2009: 7).

a modellek változására, arányainak módosulására is. Az onomasztika számára ez a folyamat mint a névrendszer változása ragadható meg.

A helynevek részletesen kidolgozott jelentésszerkezetében a denotátumra vonatkoztatott, benne felismert tulajdonságfogalmak jelennek meg ugyanúgy, ahogyan minden más tulajdonnév esetében is. TOLCSVAI NAGY GÁBOR megfogalmazása szerint „a tulajdonnév jelentésmátrixa kognitív tartományokban számon tartott absztrahált tulajdonságok hálózatából áll” (2008: 39). Ezekből a tulajdonságjegyekből a helynév nyelvi formájában azonban legfeljebb csak egy vagy kettő fejeződik ki. Mivel azonban ugyanazt a lokális entitást fogalmi nézőpontoktól függően többféleképpen is meg lehet fogalmi és szemantikai értelemben konstruálni, ugyanazt a helyet több név is megjelölheti az elnevező nézőpontjától (a valósághoz való viszonyától, saját mentális térképének nyelvi anyagától stb.) függően. Ez a körülmény adja a helynevek körében egyáltalán nem ritka szinonimitás kognitív magyarázatát.

Mindebből pedig az is következik, hogy a nevekben kifejezett szemantikai tartalom nem közvetlenül magát a világot képezi le, hanem a világról való tudásunkat. És mivel e tudás és a nevekben leképezett reprezentációk között megfelelés van, azt mondhatjuk, hogy a nevek motivációja nem a világban, a lokális entitásokban rejlik, hanem a névhasználó ember elméjében, kognitív rendszerében.

A kognitív működés fenti sajátosságából következik az is, hogy egy névközösségen belül ugyanahhoz a névhez többféle szemantikai interpretáció is tarthat. Egyesek például úgy tartják, hogy a településükön található *Fekete-erdő*-t azért hívják úgy, mert a sűrűn növő fák miatt sötét van benne, mások szerint viszont azért viseli ezt a nevet, mert valamikor egy *Fekete* nevű emberé volt. Az ilyen különbségek — amint azt fentebb láthattuk — a nevek egyéni újrateremtése során jönnek létre. Ha valamely névközösségben a *Farkasverő*-nek nevezett domboldal nevéhez az a magyarázat tartozik, hogy ’agyonverték ott egy farkast’, akkor ezt kell az adott, aktuális névrendszer tagjaként, a mentális térképükön szereplő helynév valós szemantikai motivációjának tekinteni attól függetlenül, hogy esetleg a történeti források azt bizonyítják: egy olyan déli fekvésű hegyoldalról, azaz *verő*-ről van szó, amely egykor egy *Farkas* nevű ember birtokában volt. Ez tehát azt jelenti, hogy ha egy-egy nevet egy egyén vagy egy közösség mentális térképén, azaz a névrendszerük elemeként vizsgálunk, akkor ebből a szempontból a szemantikai motiváció történeti igazolhatóságának nincs relevanciája. A név eredeti szemantikai motivációját és szerkezetét a névrekonstruktó eljárása során az etimológiai elemzésnek természetesen fel kell tárnia, és a névtörténeti vizsgálatnak meg kell állapítania a név szerkezetében történt változást is az alábbi módon: az ’egy Farkas nevű ember tulajdonában lévő (1) / déli fekvésű domboldal (2)’ szemantikai szerkezetű kétrészes névből létrejött egy ’(hely), ahol agyonverték egy farkast (1)’ szerkezetű egyrészes név. Ezt a módo-

sulást a helynévtörténeti elemzés mint a transzszemantizáció esetét tudja jellemezni.

A neveket megismerve, szemantikai tartalmukat megértve/újrateremtve azt is megtapasztaljuk, hogy a helyek, a lokális entitások nem mindig mutatják fel azt/azokat a tulajdosságo(ka)t, amit a nevük kifejez: a *Kékes* hegy sokszor szürkés vagy zöldes színű, a *Fekete-tó* vize pedig égszínkék vagy éppen haragoszöld. Ez azonban nem zavaró számunkra, mert tapasztalatból tudjuk, hogy a világ folyton változik, s a nyelvben nem feltétlenül kívánjuk kifejezni ezeket a változásokat. Egy helynév névségét (azonosító szerepét, a kognitív térképen elfoglalt helyzetét stb.) adott esetben fontosabbnak tartjuk, mint a benne kifejeződő tulajdonság(ok) pontos azonosíthatóságát, (különösen, hogy ismerünk olyan neveket is, amelyek nyelvi szerkezetükkel egyáltalán nem fejeznek ki a jelöltjükre vonatkozó tulajdonságokat). Ezt a szemantikai meg nem felelést olyankor is elfogadjuk, ha a névben kifejezett tulajdonság tartósan sem jellemzi a jelölt helyet, sőt esetleg már vissza sem állítható: a *Nyíres* már nem erdő, hanem szántó, a *Malom-kert* közelében pedig nincs malom. Ugyancsak tapasztalatból tudjuk azonban, hogy a kérdéses hely egykor rendelkezett ilyen tulajdonsággal, mert különben nem nevezték volna el annak alapján. S mivel — ahogyan fentebb láttuk — a nevekben kifejeződő tartalom nem közvetlenül magát a világot, hanem a róla szóló tudásunkat tükrözi, az ilyen történetivé lett tulajdonságot, információt kifejező nevek is motivált nevekként értelmeződnek egy-egy névközösség kognitív térképén.

HOFFMANN ISTVÁN

Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1963): A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1*: 41–52.
- BÉNYEI ÁGNES (2012): *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998): *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- BÍRÓ FERENC (2002): *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Eger.
- BÍRÓ FERENC–KALCSÓ GYULA (2004): *Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Eger.
- BÖLCSKEI ANDREA (2010): *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

- GYÖRFFY ERZSÉBET (2009): A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 105–113.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011a): *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011b): A szleng helynevek névrendszertani helyéről. *Névtani Értesítő 32*: 93–99.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2012): A névszociológiai aspektusról a szleng helynevek ürügyén. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7*: 53–60.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2013): A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9*: 115–125.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan. (Személynevek)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HÁRI GULYA (2010): *Név és környezet viszonya a létesítménynevekben*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HEINRICH ANDREA (2000): *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben. (Szakdolgozat.)* Kolozsvár.
- HOCHBAUER MÁRIA (2008): Helyzetviszonyító elemek a barcasági Négyfalu helynév-rendszerében. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 164–169.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelv-járások 37*: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010): Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások 48*: 49–58.
- KIVINIEMI, EERO (1975): *Paikannimien rakennetyypeistä*. Suomi 118: 2. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938): Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk.: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2*. Budapest. 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 111–313.
- LADÁNYI MÁRIA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22*: 17–58.
- LŐRINCZE LAJOS (1947): *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- MELICH JÁNOS (1925–1929): *A honfoglalás kori Magyarország*. Budapest.
- PÓCZOS RITA (2001): *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- PÓCZOS RITA (2010): *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA (2007): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA (2011): *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN (2009a): A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN (2009b): A jelentéshasadás mint helynévkeletkezési mód. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 35–45.
- RESZEGI KATALIN (2009c): A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RESZEGI KATALIN (2011): *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN (2012a): Jelentésbővülés a helynevek körében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 61–68.
- RESZEGI KATALIN (2012b): A mentális térkép és a helynevek. *Pszicholingvisztikai Tanulmányok* 3: 95–100.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–1973): Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREÁN, CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen. A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.